

Українське селянство в умовах ринково-капіталістичних трансформацій та суспільно-політичних потрясінь XIX - початку XX ст.

Л.С. Аджисва

РОЗВИТОК АГРАРНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА НА ПІВДЕННОМУ БЕРЕЗІ КРИМУ У 1861-1914 рр.

Актуальність теми визначається значенням Південного берега Криму в економіці України, в соціально-економічному розвитку регіону у 1861-1914 рр. Дана тема є малодослідженою в історіографії. Радянські історики Г. Губенко, Ф. Кунцевич, В. Потехін, С. Секиринський досліджували окремі питання цієї проблеми. В українській історіографії ця тема, за виключенням кількох досліджень, присвячених значенню Криму в політиці Російської імперії, становленню і розвитку природознавчих досліджень на півострові (Б. Короленко, Н. Терентьєвої, Д. Прохорова, К. Черненко), майже не розглядалася. Отже, є необхідність проведення комплексного дослідження розвитку аграрного підприємництва на Південному березі Криму в зазначений період.

Мета – з'ясувати особливості аграрного підприємництва на Південному березі Криму у 1861-1914 рр.

Завдання – визначити регіональну специфіку та спеціалізацію аграрного кримського підприємництва.

Предмет – система аграрного підприємництва Кримського півострова у другій пол. XIX – на поч. XX ст.

Сільське господарство Кримського півострова завдяки розмаїтості рельєфу, ґрунтових, кліматичних і інших природничо-історичних умов відрізнялося значною кількістю галузей і займало головне місце в економіці регіону. У степовій частині, головним чином, займалися рільництвом, тваринництвом, у передгірному – рільництвом, садівництвом, городництвом, тютюнництвом, у незначній мірі виноградарством, на Південному березі прекрасний розвиток одержали виноградарство і тютюнництво, слабкіший – садівництво і розведення злакових [1, 1]. У Таврійській губернії займалися також шовківництвом, бджільництвом, розведенням лікарських трав, інших спеціальних культур тощо. Але ці види занять населення займали незначне місце в сільському господарстві і не мали особливого впливу на економічне становище краю [2, 153].

Південний берег Криму здавна мав репутацію головного в Російській імперії центру виноградарства, виноробства, садівництва і тютюнництва. Під цими галузями були зайняті великі плантації. Кращі сорти десертних і червоних лікувальних вин, вищі сорти тютюну країна одержувала саме з Таврійської губернії. У кінці 50-х років XIX ст. рівень садівництва і виноградарства став значно падати внаслідок кризи всієї кріпосницької системи. Поміщики півдня до цього часу усе більше виявлялися утягненими в товарно-

грошові відносини. Для виробництва продукції на ринок була потрібна велика кількість робочих рук. Виноградники і сади, що не приносили прибутку, закидалися. Майже весь виноград Південного берега використовувався для виробництва вина [3, 33]. Щороку воно досягало близько 250 тис. відер, на вино були удвічі нижчі, ніж на Південному березі. Виноград Феодосійського і Сімферопольського повітів споживали як плоди, причому близько 200 тис. пудів вивозилося з півострова, значну ж частину перевозили на Південний берег [4, 65].

Післяреформений період супроводжувався техніко-економічним переворотом, проникненням капіталістичних відносин у сільське господарство. На півдні країни капіталістичний спосіб виробництва затверджувався швидше, ніж в інших регіонах країни [5, 17]. Скасування кріпосного права у 1861 р. викликало величезний вплив безземельних селян на південь і, особливо, у Таврійську губернію, де вони шукали роботу за будь-яку плату. Таке пересування робітників привело до створення особливих форм наймання, властивих розвиненому капіталізму. На півдні імперії утворилося багато робочих ринків. Тут активно збільшувалися площі під садами і виноградниками, як найбільш вигідними, що давали високий грошовий прибуток. У 1870 р. у Криму під виноградниками було зайнято 4674 десятини. Щорічно вони давали понад мільйон відер вина [6, 44].

У 1861-1914 рр. активізувалася діяльність державних і громадських установ, маючи на меті розвиток садівництва, тютюнництва, виноградарства і виноробства, товарообороту, формування ринку у імперії [7, 1]. Дослідні і науково-освітні установи і структури, що займалися розв'язанням наукових, практичних, просвітницьких завдань [8, 2]: Нікітський ботанічний сад, Магарацьке училище виноробства, Севастопольська біологічна станція, громадське природничо-наукове товариство Кримсько-Кавказький гірський клуб, природничо-історичний музей Таврійського земства, Кримське товариство природодослідників і аматорів природи, Сімферопольський відділ Російського товариства садівництва, Товариство виноробів і садівників Ялтинського повіту – усі вони сприяли розповсюдженню агрономічних знань з технології вирощування виноградних лоз і інших культур, культивування вітчизняних і іноземних сортів, удосконалення виноробної справи і садової техніки, заохочення виробників у розвитку садівництва і виноробства, організація збуту продукції тощо.

Державні турботи відносно поліпшення добробуту регіону виражалися в діяльності земства. Заходи Таврійського земства зводилися до спроб поживлення основних галузей сільського господарства, рішення проблем водопостачання

краю, організації сільськогосподарського кредиту. З його ініціативи була побудована перша залізниця Лозова-Севастополь, що у листопаді 1873 р. почала функціонувати, і яка значно підвищила швидкість розвитку внутрішнього і зовнішнього ринків [9, 12]. Губернське земство надавало допомогу в організації постійних курсів садівництва, виноградарства, шовківництва і бджільництва [10, 29]. Урядова діяльність щодо поліпшення виноградарства була направлена на боротьбу з різними шкідниками. У 1880 р. в Криму виявили філоксеру. Боротьба з нею знаходилася під контролем спеціальних комітетів: Одеського – в Одесі, Кримського – в Ялті, які підпорядковувались Міністерству землеробства і державного майна [4, 71-72].

Кримська війна спричинила великі втрати в галузі виноградарства і виноробства. Різко знизилася обсяги виробництва вина і валовий збір винограду. Тільки з 60-х років XIX ст. в Криму починається відновлення виноградних плантацій. У 1870 р. площа під виноградниками вже складала 4800 дес., у 1892 р. – 6.210 дес., у 1914 р. – 8.223 дес. За цей час помітно змінюється питома вага окремих повітів у виробництві винограду і вина. У Ялтинському повіті площа під виноградниками збільшується майже вдвічі, тоді як різко скорочується їх кількість у Сімферопольському районі, з'являються вони у незначній кількості і в степових районах. Паралельно удосконалювалася техніка догляду за виноградниками і технологія виробництва вина.

На основі кримського виноградарства почало розвиватися промислове виноробство. Опорними пунктами виноградарства і виноробства всього Південного узбережжя Криму були Массандра і Магарач [11, 49]. Почали з'являтися крупні виноробні підприємства і торгові фірми: Губоніна (у Гурзуфі), Токмакова-Молоткова (в Алушті), Таюрського (у Кастелі) [12, 249], промислові підприємства надільного відомства. Велике значення у поліпшенні виноградарства і виноробства в Криму мала плідна діяльність видатного винаря Л. Голціна. На його виноградних плантаціях з експериментальними цілями культивувалося до 600 сортів винограду, було започатковано виробництво кримського шампанського – "Новий Світ" [13, 27-28].

Кращі виноградники Криму належали крупним поміщикам і купцям. У їх розпорядженні також були значні кошти, новітня техніка, досвідчені агрономи і винарі [4, 65]. На Південному березі півострова на початку XX ст. понад 60% усіх виноградників належали великим власникам. Особливо відомими були: в Ореанді, Лівадії, Місхорі, Корейзі, Масандрі, Ай-Данилі – вони перебували в основному у володіннях царської знаті і надільного відомства [6, 45]. Дрібні виноградари, зазвичай, на промисловій основі виноробством не займалися, а збували молоде, ще не готове вино скупникам. Винний напівфабрикат на Південному березі Криму скуповували здебільшого багаті винарі та надільне відомство.

У пореформний період у Криму простежувався подальший розвиток плодового садівництва. Завершення прокладання у 1874 р. залізниці дало могутній поштовх розвитку торгівлі кримськими фруктами [12, 248]. Якщо у 1875 р. з регіону було вивезено тільки 14,5 тис. пудів свіжих фруктів, то в подальші роки вивіз фруктів не знижувався до 100 тис. пудів, а часом досягав 500 тис. Близько 3/4

садовласників Криму були селяни. Наприкінці XIX ст. вони мали не більше 1/3 площі всіх садів. Крупні сади належали українським і татарським поміщикам. До кінця 70-х рр. XIX ст. садівники зазвичай продавали вирощений урожай відкупникам з числа місцевих купців. У 80-х рр. закупівлю кримських фруктів перебирають до своїх рук російські оптові торговці [13, 28-29]. Будівництво консервних фабрик наприкінці 70 – початку 80-х рр. значно підвищило потребу в продуктах плодівництва і додало промисловий характер городництву [2, 153].

Отже, з середини 80-х рр. XIX ст. плодове садівництво отримало новий поштовх для розвитку. На початку XX ст. площа під садами Криму виросла майже у 2,5 раза. Значення кримського садівництва у цей період полягало в якості продукції, яка ставила її поза конкуренцією з іншими садівничими районами країни. Таким чином, садівництво і виноградарство стали провідними галузями народного господарства [14, 106]. У "Обзоре развития плодководства в России, по районам" за 1899 р. зазначалося: "Крымский район занимает первенствующее место в отношении промышленного плодководства России по качеству плодов: отсюда идут на самые крупные внутренние рынки, – в Петербург, Москву, Одессу, Киев, Харьков и др., лучшие сорта яблок и груш" [15, 23]. Лише кілька крупних фірм займалися сушкою плодів: Константінова, Ейнама, Абрикосова, Коркунова, Шишмана. Вони масово заготовляли консерви, переробляючи в цілому до 100 тис. пудів плодів і овочів [16, 48].

Історія розвитку в Криму тютюництва бере початок у XVIII ст. У 1818 р. в Нікитському ботанічному саду були проведені перші дослідні розведення американського тютюну [17, 12]. У 1842–1843 рр. Департамент землеробства передав саду кілька сортів американського і турецького тютюну.

За період з 1856-1890 рр. площа під тютюном зросла у тринадцять разів, а валовий його збір більш ніж у двадцять чотири рази. Швидкому розвитку в Криму тютюництва сприяло значне зростання тютюнової промисловості в Російській імперії загалом. Спочатку значна частина кримського тютюну вирощувалася в Сімферопольському і Феодосійському повітах [13, 30]. Тут розводили американський, турецький і місцевий сорти. Зі зростанням товарності тютюну і тютюнових виробів посівні площі під культуру у 1861-1890 рр. зросли від 0,5 тис. десятин до 3,7 тис. десятин [12, 248]. Наприкінці XIX ст. перше місце за обсягами виробництва в тютюництві Криму переходить до Ялтинського повіту. В 1912 р. тут знаходилося 4/5 всіх тютюнових плантацій Криму [7, с. 30]. У Нікитському саду велися широкі дослідні з підвищення врожайності та якості тютюну. Ці дослідні пояснюються збільшенням попиту з боку вітчизняної промисловості на тютюн найвищої якості ("американ" і "дюбек") [18, 59]. Саме їх можна було успішно вирощувати, як показав багаторічний досвід, лише в Ялтинському повіті. Найкращий і найдорожчий сорт тютюну "дюбек" набув поширення в центральній частині Південного берега Криму [17, 12]. У другій половині XIX ст. тютюництво стає однією з найприбутковіших галузей сільського господарства. На початку XX ст. тютюництво практично було згорнуто в передгірських районах і поширювалося на Південному березі Криму [13, 30-32].

Не дивлячись на незначну питому вагу у галузі сільського господарства Російської імперії, на початку ХХ ст. Таврійська губернія залишалась одним з головних центрів культурного виноградарства і виноробства. Кримські вина, особливо десертні, вважались кращими і удостоювались найвищих нагород на міжнародних виставках. Крим у 1861-1914 рр., являючи собою переважно аграрний район, став одним з найбільш розвинених капіталістичних регіонів України і півдня царської Росії. Тут переплелися процеси модернізації в галузі економіки і докапіталістичні, традиційні форми господарювання.

Отже, багато питань потребують досконалішого дослідження. Узагальнені дані статті планується використати в контексті дослідження політичних та соціально-економічних передумов зростання ролі наукових центрів Криму у 1861-1914 рр.

А.І. Берестовий

ПОДАТКОВЕ ЗАКОНОДАВСТВО ТА ПОДАТКОВІ ПЛАТЕЖІ І НАТУРАЛЬНІ ПОВИННОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Податкові перетворення, що відбулися в Російській імперії у другій половині ХІХ ст. в результаті скасування кріпосного права та проведення реформ 60-70-х рр. позначилися на системі відбування натуральних повинностей та сплати податків селянами.

Аналіз історіографії засвідчує, що оподаткування українського селянства в Російській імперії у другій половині ХІХ ст. знайшло своє часткове відображення у працях А.Пешехонова [1], А.Погребінського [2], В. Чернухи [3], Н.Ананьїч [4], В.Жвалюка [5] та інших. Разом із тим, на нашу думку, означена проблема потребує ґрунтовнішого вивчення. Автор статті ставить за мету висвітлити нерівномірність розподілу податкового тягара, основних видів натуральних повинностей та законодавчих прорахунків цієї системи. Об'єкт дослідження – натуральні повинності та податкові платежі українського селянства у другій половині ХІХ ст.; предмет – законодавчі прорахунки в системі визначення видів натуральних повинностей, причини обтяжливості їхнього відбування селянами.

У другій половині ХІХ століття українські селяни у складі Російської імперії відбували 3 види повинностей: а) казенні; б) земські; в) мирські. Слід зауважити, що відбування казенних та земських повинностей було як грошовим, так і натуральним, тоді як мирських – лише натуральним [6, 16].

Грошові повинності склалися з: а) казенних, до яких належали подушний податок (скасований для селян з 1 січня 1887 р. – Авт.) та державний поземельний податок; б) земські – земський збір на місцеві губернські потреби, збір на утримання і забезпечення православного духовенства та збір з колишніх державних селян на утримання училищ.

Натуральними казенними повинностями були військова та військово-кінська. Структура земських натуральних повинностей була наступною: 1) утримання та ремонт поштових, торгівельних та воєнних доріг; 2) підтримання в робочому стані підвод для проїзду чиновників; 3) арештантсько-етапна повинність, тобто: а) супровід арештантів; б) забезпечення арештантів приміщеннями; в) опалення та освітлення цих приміщень; г) утримання підвод для перевезення хворих арештантів; 4) військова квартирна повинність; 5) забезпечення продовольчими товарами; б) відведення місць для військових таборів тощо [6, 18].

Мирські селянські повинності поділялися на обов'язкові та не обов'язкові. До обов'язкових належали: 1) утримання сільського управління та поліції; 2) видатки на прищеплення від віспи, заходи з ліквідації епідемій та падіння худоби;

1. Кіуценко Г.А. *Сельское хозяйство*. – Симферополь, 1926.
2. Надинский П.Н. *Очерки по истории Крыма. Часть I*. – Симферополь, 1951.
3. Ракицкий Н.П. *Экспортные возможности края*. – М., 1926.
4. *Очерк положения виноградарства и виноделия в России // Очерк современного состояния плодоводства, огородничества и виноградарства с виноделием в России и правительственных мероприятий к их развитию*. – СПб., 1899. – С. 61-74.
5. Савчук В.С. *Природничо-наукові товариства Півдня Російської імперії: друга половина ХІХ – початок ХХ ст.* – Д., 1994.
6. Шамко Е. *Из истории виноградарства и садоводства // Виноградарство и садоводство Крыма*. – 1963. – №1 (63).
7. Потехин В.Е. *Никитский ботанический сад в развитии сельского хозяйства юга России (1812-1861 гг.): Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02*. – М., 1978.
8. *Державний архів в Автономній Республіці Крим (далі ДААРК)*. – Ф. 125. – Оп. 2. – Спр. 4.
9. Маскина А.С. *Таврическое земство в 1866-1890 гг. (Социальный состав, бюджет и практическая деятельность): Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Московский гос. ун-т им. М.В.Ломоносова*. – М., 1982.
10. ДААРК. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 175.
11. Маслов Е.П. *Крым. Экономико-географическая характеристика*. – М., 1954.
12. *История Крыма с древнейших времен до наших дней (в очерках)*. – Симферополь, 2006.
13. Секиринский С.А. *Сельское хозяйство и крестьянство Крыма и Северной Таврии в конце XVIII – начале XX в. (1783-1917 гг.): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 / Львовский гос. ун-т им. Ивана Франко*. – Львов, 1974.
14. ДААРК. – Ф. 125. – Оп. 2. – Спр. 11.
15. *Обзор развития плодоводства в России, по районам // Очерк современного состояния плодоводства, огородничества и виноградарства с виноделием в России и правительственных мероприятий к их развитию*. – СПб., 1899.
16. *Техническая переработка плодов и овощей. Внутреннее передвижение их и обороты внешней торговли // Очерк современного состояния плодоводства, огородничества и виноградарства с виноделием в России и правительственных мероприятий к их развитию*. – СПб., 1899.
17. Молчанов Е.Ф., Рубцов Н.И. *Никитский ботанический сад к 175-летию основания*. – К., 1986.
18. Ден Н.В. *Крым*. – М.; Л., 1930.